

Легендарна фортеця, або Малюкам та дорослим про фортецю Святої Єлисавети

А нині двісті п'ятдесят минає
Кіровограду. Дата немала!
Кіровограду? А чи кожен знає,
Що давня назва іншою була?
С.Преображенська

У часи сивої давнини на широкодолих степових просторах Дикого Поля, там, де бере свої витoki волелюбний дух українського козацтва, стояла, мов оазис в пустелі, земляна фортеця Святої Єлисавети. Фортеця була велика і могутня, не дивлячись на те, що була укріплена не кам'яними мурами, а земляними валами. Єлисаветинська фортеця стояла справжнім вартовим на сторожі прикордонних земель. Мешканці фортеці були відважними і хоробрими вояками...

Усім відома сучасна назва нашого міста. Та мабуть не всі знають, що місто змінювало назву принаймні чотири рази. Перша назва - Єлисаветград, на честь Святої Єлисавети. Потім, коли змінилася влада, з 1924 р. по 1934 р. - Зінов'євськ. Трохи згодом, з 1934 р. по 1939 р. - Кірово, а з 1939 р. по наш час - Кіровоград.

А звідки пішла перша назва нашого міста ви зараз дізнаєтесь.

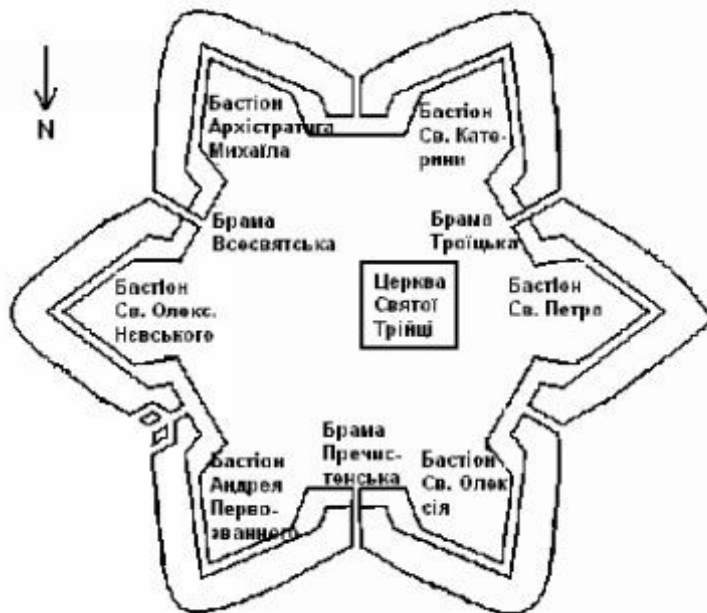
Землі нашого краю були дуже родючими та мальовничими. Проте, у зв'язку з тогочасним перерозподілом кордонів, вони залишались прикордонними та малозаселеними. Звідси береться назва Дике Поле. Однак землі Дикого Поля приваблювали багатьох: відважних і незалежних людей - чудовими краєвидами, які ніби були овіяні степовим духом безмежної Волі, заможну шляхту - розмаїттям тваринного світу, де можна було вполювати багату здобич, селян-втікачів - пошуком кращої долі. Перед кожним подорожнім відкривалися простори родючої землі, багаті на звірину, повноводні річки, де було багато риби, незаймані степи усіяні квітами та запашними травами...

Трохи згодом, за дозволом імператриці Єлисавети Петрівни, ці землі почали заселятись переселенцями-сербами. Нам з вами не варто забувати про те, що то були буремні, майже середньовічні часи, а земля нашого краю була ласим шматочком з родючими чорноземами, тому на неї зазіхали не тільки Польща і Туреччина з кримськими татарами, відібрати у козаків землю намагався й уряд Російської Імперії (Росія - сусідня з нами країна, у тимчасовому підпорядкуванні якої була й Україна, що тоді звалася Малоросією). А середньовічна земля вважалася займаною лише тоді, коли захоплювався чи засновувався опорний пункт чи фортеця. Тоді імператриця Єлисавета, що була на чолі Російської держави, видала указ у січні 1752 року про заснування земляної фортеці з назвою на честь своєї покровительки святої Єлисавети. У вас мабуть виникло питання: хто ж така та свята Єлисавета, на честь якої названо наше місто? Трохи згодом, за дозволом імператриці Єлисавети Петрівни, ці землі почали заселятись переселенцями-сербами. Нам з вами не варто забувати про те, що то були буремні, майже середньовічні часи, а земля нашого краю була ласим шматочком з родючими чорноземами, тому на неї зазіхали не тільки Польща і Туреччина з кримськими татарами, відібрати у козаків землю намагався й уряд Російської Імперії (Росія - сусідня з нами країна, у тимчасовому підпорядкуванні якої була й Україна, що тоді звалася Малоросією). А середньовічна земля вважалася займаною лише тоді, коли захоплювався чи засновувався опорний пункт чи фортеця. Тоді імператриця Єлисавета, що була на чолі Російської держави, видала указ у січні 1752 року про заснування земляної фортеці з назвою на честь своєї покровительки святої Єлисавети. У вас мабуть виникло питання: хто ж така та свята Єлисавета, на честь якої названо наше місто?

Існує така легенда. Святий Захарія та свята Єлисавета були праведним добродієм подружжям, довго жили разом та, на жаль, не мали дітей. Одного разу, коли Захарія служив службу у храмі, явився йому Ангел Господній і мовив: "Не бійся, Захаріє, бо почута молитва твоя, і дружина твоя Єлисавета народить тобі сина, ти ж даси йому ймення Іоанн. І він буде на радість та втіху тобі, і з його народження багато-хто втішеться... І багато синів із Ізраїля він поверне до їхнього Господа Бога. І він сам перед Ним буде йти в дусі й силі Іллі, щоб серця батьків повернути до дітей і неслухняних до мудрості праведних, щоб готових людей спорядити для Господа". І дійсно Єлисавета народила сина і дали йому ім'я Іоанн, котрий став Іоанном Хрестителем і багатьох людей обернув до Господа. Ось така чудова легенда існує про святу Єлисавету. Її ім'я означає - Шануюча Бога, інший варіант значення: мій Бог - Достаток і Досконалість. Дуже гарно, що саме свята Єлисавета є берегинєю нашого міста.

Місце для майбутньої фортеці обирав генерал Глебов, це було чудове місце між протоками річок Грузької та Сугоклеї на узвишші правого берега Інгулу. Місце розташування фортеці мало велике значення: близькість річки для забору води, наявність поблизу лісу і каменю для будівництва, доброї глини для випалювання цегли. Та, як нам з вами відомо, землі нашого краю були прикордонними і на них волелюбні козаки розміщали свої зимівники і тому були проти побудови фортеці. Проти фортеці були також турки і татари, адже боялися збільшення могутності Російської Імперії. Незважаючи на великі труднощі, через два роки, а саме у 1754 році, під керівництвом інженер-підполковника Менцеліуса розпочалося будівництво славнозвісної фортеці. До будівництва залучили робітників із малоросійських полків, солдат Пермського карабінерного полку та інших. Сотні людей одночасно заготовляли в Чорному Лісі будівельний матеріал, переправляли його до місця, копали глибокі рови, насипали високі вали. Фортеця була не тільки захистом прикордонних земель, а й осередком православної віри. Вже через три роки фортеця Святої Єлисавети була майже повністю збудована. Вона була неприступною, спроможною захистити поселенців, витримати численні штурми і довгі облоги ворогів.

А який же вигляд мала фортеця? Новозбудована фортеця, якщо на неї дивитися з висоти пташиного лету чи роздивлятися її план на папері, мала форму правильної шестикутної зірки. Площа фортеці Святої Єлисавети займала приблизно шість гектарів. Її утворювали шість бастионів - фортифікаційних бойових укріплень у вигляді виступів фортечних валів, котрі слугували захистом вояків та для обстрілу місцевості попереду та вздовж фортечних стін та рову.

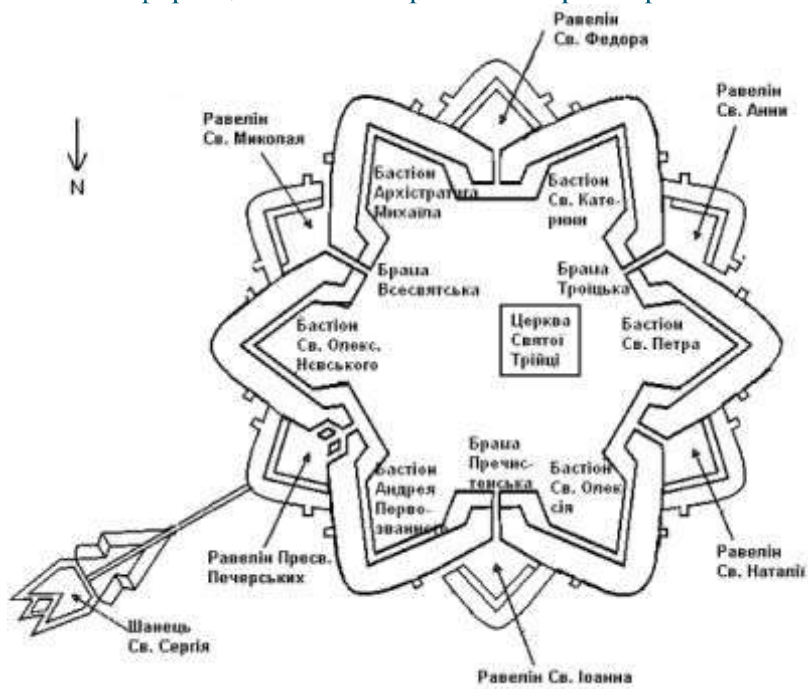

Як вже згадувалось раніше, наша фортеця була осередком православ'я. Кожне бойове укріплення мало свою окрему назву на честь певного святого покровителя. Так, якщо ви з батьками завітаєте до славнозвісних Валів - саме вони є залишками фортеці Святої Єлисавети і мовчазними свідками віковичних подій - вони можуть розповісти багато цікавого. На вході до пам'ятки історії, культури, архітектури і фортифікаційного мистецтва стоять великі сучасники бойових подій - дві величезні гармати. Дорога, що веде від Валів до центра міста (яку всі знають), саме вона колись вела до однієї з трьох фортечних брам - Пречистенської. Чому саме така назва? Вона походить від назви двох православних пречистих свят - Успіня та Різдва Богородиці. Праворуч від Пречистенської брами знаходився бастион,

названий на честь Андрія Первозванного, який був першим учнем Ісуса Христа, а ліворуч - бастион Святого Олексія. Друга фортечна брама мала назву Всесвятської (знаходилась у напрямку провулку Фортечного). Всесвятська тому, що названа на честь дня Всіх святих. По ліву руку цієї брами знаходився Олександрівський бастион, з правої руки височив бастион Святого Архістратига Михаїла - воєводи небесного воїнства. І третя брама називалась Троїцькою - саме вона була тоді головною (зараз знаходиться у напрямку Ново-Олексіївки) - за назвою православного свята Святої Трійці. Отже ліворуч цієї брами був бастион великомучениці Катерини - покровительки всіх дівчат і шкільної молоді, праворуч лякав ворогів бастион, який носив ім'я ще одного учня Ісуса Христа - Петра. Тож основні оборонні споруди нашої фортеці були під захистом святого Духа та інших святих.

Ідемо далі. Поміж виступів бойових укріплень (бастионів), які ніби суворо гримали на кожного, хто навіть подумки припускав можливість нападу на святу фортецю, були розташовані шість рavelінів. Рavelіни - захисні споруди, що знаходились перед внутрішнім ровом та розміщувались посередині між бастионами для захисту фортечних стін. Тож поглянемо, як це виглядало схематично. Кожен рavelін теж мав свого святого захисника. Так рavelін, що знаходився між бастионами Святого Андрія Первозванного і Святого Олексія носив ім'я Святого Іоанна Хрестителя (пригадайте легенду про святу Єлисавету). Так поміж бастионами Святого Андрія Первозванного та Святого Олександра Невського був рavelін - Пресвятих Печерських. Брамy Всесвятську і дорогу, що вела до неї, захищав рavelін, названий на честь святого Миколая (згадайте 19 грудня, коли ви під подушками знаходили подарунки від цього святого). А між бастионами Архістратига Михаїла та Святої Катерини був рavelін Святого Феодора. А навпроти головної у ті часи брами Троїцької стояв рavelін з дівочим ім'ям -

Святої Анни. Дистанцію між бастионами Святого Петра та Святого Олексія вартував рavelін з тендітним ім'ям Святої Наталії. Так всі оборонні споруди носили імена святих, які допомагали захищати мешканців фортеці. Також для захисту забезпечення фортеці водою на березі річки Інгул був збудований шанець - бойове укріплення на зразок окопа. Його ще називали горнверк (від слова горн - ріг), ця споруда мала так звані ріжки - саме вона охороняла доступ до води, адже наша фортеця розміщувалась на суходолі. Мешканці фортеці їздили по воду кінями з візками. Величезні діжки вони наповнювали живильною, кришталєво-чистою водою. Потім відвозили її у середину фортеці, де було вириті спеціальні ніби колодязі - ємкості, куди набирали воду. Ці колодязі були неглибокі і легко чистилися, адже мешканцям потрібна свіжа та чиста вода. Для очищення води у колодязі кидали срібні монети. Шанець, котрий охороняв доступ до річки, теж не був виключенням - він також мав святого покровителя, яким був Сергій Радонізький. Проте, це далеко не всі оборонні споруди - крім основних шести бастионів та симетрично розташованих шести рavelінів були ще й вали, висота яких сягала від 7 до 15 метрів та рови глибиною близько 25-30 метрів, а також всілякі частини фортифікаційних споруд (гласіси, горжі, бруствери, ескарпи та контр-ескарпи, валганги, апарелі, куртини, фланки та фаси), мова про які піде трохи згодом - тоді, коли ми будемо розповідати вам, як славетна фортеця зазнала вторгнення Керім-Гірея.

готувалась стратегія і тактика військової справи, а також керування гарнізоном. Комендантський будинок, як ми з вами уявляємо, був трохи меншим за штаб, але майже рівний за значенням - у ньому були розміщені "очі та руки" гарнізону, які вправно стежили за порядком і управляли внутрішнім життям фортеці. Казарми для солдатів та офіцерів, хоч були не зовсім затишні, проте зручні, бо в них відпочивали воїни і саме туди до них приходив "сивовусий Дядько Сон". У фортеці було все необхідне: склади вражали розмаїттям та кількістю зброї з боєприпасами, які таїли недугу і смерть для ворогів; запаси провіанту теж були чималими, адже хто добре працює, той добре їсть. Та найголовнішою будівлею була церква Святої Трійці, яка розміщувалась у самому центрі фортеці. Саме церква була "душею" гарнізону, до неї приходили не тільки на свята, а й по-потребі - попросити Божого благословіння перед вилазкою розвідників чи при розробці плану бойових дій. Треба нагадати, що всі споруди були з дерева і глини, а єдиною кам'яною будівлею у фортеці була кузня...

Наша фортеця була добре укомплектована, оснащена та забезпечена боєприпасами. Тогочасне керівництво фортецею в особі полковника Ірмана не забувало і про так звані цивільні справи та про культурне життя. Першу школу при фортеці було відкрито вже у 1763 році - для діточок офіцерів та сиріток, які залишились без нагляду та любові батьків. Викладачі школи піклувались про всебічний розвиток своїх вихованців, крім граматики, арифметики та читання, викладалася ще й німецька мова. Мала фортеця власну канцелярію. Генерал-поручик О.П.Мельгунов - людина освічена, що любила літературу і друкарство, мріяв закласти друкарню на місці своєї служби. Мельгунов прагнув відкрити друкарню не для канцелярських потреб, а як культурно-освітню установу. Він витратив багато зусиль і нарешті його клопотання було задоволене - у червні 1764 року було включено до канцелярії друкарню. Так у нашій фортеці з'явилась перша друкарня цивільного шрифту в Україні (раніше друкували церковним шрифтом). Тут друкувалися папери суворої звітності - саме таке поняття

Мабуть, ви уявили, що наша фортеця була дуже могутня. І як у справжньої фортеці, на величезних валах розміщались важкі гармати, що були перевезені з ліквідованих фортець. Мешканці фортеці Св. Єлисавети - хоробрі, кмітливі, схильні до героїчних вчинків воїни, були ще й добре озброєні - ручної вогнепальної зброї у фортеці було на 2000 піхотинців та на 200 карабінерів. Наш гарнізон складався з трьох батальйонів та двох команд - артилерійської та інженерної. Аж біля двох тисяч сміливих фортечних солдатів мешкало в укріпленому місті!

Поступово у фортеці почали з'являтися будівлі. Приміщення штабу вражало своєю величчю та ніби прихованою могутністю, адже там, всередині дерев'яної, але міцної будівлі, знаходився головний "мозок" гарнізону. Саме у ньому планувалась та

об'єднує бланки для паспортів, свідоцтв та інших документів. Єлисаветинська друкарня вже через рік, 1765 року, випустила першу світську книгу, надруковану саме цивільним шрифтом - це була комедія, яка називалась "Кофейный домъ". Також було надруковано "Азбуку", тобто підручник для початкового навчання грамоті. З ім'ям Мельгунова пов'язано багато подій, зокрема він започаткував українську археологію, яка й понині процвітає на теренах нашого краю. Ще одну добру справу цього генерала сьогодні мешканці та гості міста можуть побачити на власні очі - це Міський сад, щоб був розведений у 1764 році. Кажуть, що фрукти з цього саду доставляли у спеціальних возах до Петербурзького двору Імператриці. Крім того, Міський сад мав одну вельми цікаву легенду, пов'язану з ім'ям іншого, але не менш відомого чоловіка - фаворита імператриці Потьомкіна, котрий часто бував у нашій фортеці. А легенда ось яка: у Міському саду ріс велетенський, кремезний, старезний дуб, який своїми розмірами не залишав байдужим жодного відвідувача парку. В народі цей дуб називали Потьомкінським. І як утаємничено свідчить легенда, саме під цим дубом князь Потьомкін проводив військові наради по питанню облоги Очакова. Навіть спил того дуба не зберігся - все пішло у вогонь лютою зимою останньої війни. А для нас з вами залишилась лише легенда про велетня-дуба та можливість уявити (у кого як вийде) справжні його розміри. Крім того, з ім'ям Потьомкіна пов'язане заснування медико-хірургічної школи при Єлисаветградському шпиталі. Ця школа була чи не найпершим медичним навчальним закладом на Україні. Школа готувала фельдшерів та лікарів для армії та флоту. Єлисаветградську медичну школу закінчив видатний хірург Єфрем Мухін, який став вчителем Миколи Пирогова - основоположника польової медицини. Зараз ім'я Є. Мухіна носить Кіровоградський медичний коледж. Саме так, з вражаючою швидкістю і розмахом, плинуло життя нашої фортеці.

Та повернемося до прямого призначення нашої фортеці - оборони та захисту, поєднаних із силою і величчю Духу... Якщо ви пам'ятаєте, турки і кримські татари були проти побудови фортеці на Інгулі. І коли у 1768 році почалася війна, кримчаки - союзники Туреччини спрямували вістря нападу саме проти нашої фортеці (а ось ця частина нашого оповідання, мабуть, більше зацікавить хлопців, хоча і допитливих дівчат теж не залишить байдужими). Як вже зазначалось, фортеця була опорним пунктом російського війська. Адаже у Єлисаветинській фортеці були розташовані склади зброї та провіанту задніпровських військ, які формували тут свої резерви. Після веселих новорічних свят 1769 року сімдесятитисячне військо кримського хана Керим-Гірея, відомого своїми руйнівними походами, лютими розправами та нищівними атаками, рушило захоплювати християнські землі. Кримчаки навмисно чекали приходу зими і скориставшись сильними морозами, що оповіяли та скували ріки, перейшли льодом Буг та Мертвовод і на Різдво впритул наблизились до нашої фортеці. А зараз ми з вами змалюємо в уяві всю силу та міць витвору фортифікаційного мистецтва - нашу фортецю Святої Єлисавети. За зловісним наказом хана татари мали, розділившись, захопити всю територію сучасної нашої області, спалити у нашому краї всі села, знищити всі запаси зерна і врожаю, полонити мешканців і погнати за собою худобу. Недарма, уникаючи сутічок з регулярними частинами російського війська, орда досить успішно виконувала свої жажливі завдання. Загарбники грабували мешканців, палили населені пункти - плач, крики, зойки та стогін лунали навкруги. Мов ненажерлива сарана, котра з'їдає всю рослинність на своєму шляху, турки в союзі з татарами лютували на наших землях. Лише з околиці фортеці було вигнано в полон близько тисячі людей, знищено десятки сіл, спалено понад тисячу хат. Нелегко діалося мешканцям цих сіл сусідство з фортецею. Проте, завдяки потужності захисту татари прорватися до фортеці Св. Єлисавети не змогли. І ось чому...

Збудувати фортецю не легко, адже стратегічно обмислити і утворити оборонні споруди - зовсім не проста річ. Головне призначення укріплень - захищати дорогу до головної брами та унеможливити вторгнення у фортецю. Отже, перша перешкода, яка чекала на ворогів звалась - гласісом. Гласіс - земляний насип трикутної форми, який дотичний до краю зовнішнього рову укріплення. Фортифікатори (майстри фортифікаційної справи) відносили його до штучних укріплень, головною метою яких було підведення ворога під обстріли з валу та затримання під потужними, нищівними пострілами. Крім того, гласіс сам по собі маскував укріплення. Його зовсім не було видно здалеку, перед подорожнім повставала проста-простісенька місцевість, котра трохи схожа на невеличку гірку, верхівка якої була на рівні обрію, а коли на неї зайде ворог, то одразу попадає під обстріли з валу, оточеного ровом. Гласіс захищав шлях, який проходив уздовж зовнішнього краю рову і за допомогою розбірних мостів був сполучений з усіма фортечними укріпленнями. Прикритий шлях використовували для переміщення військових сил та для вилазок розвідників з фортеці.

Наступний комплекс фортифікаційних елементів становили ров, ескарп та контр-ескарп. Ров - найголовніша перепона, яка захищала укріплення від штурму. Ескарп та контр-ескарп - оборонні схили рову та валу. Ескарп та контр-ескарп разом утворювали ескарпову галерею, яка підтримувала ров та забезпечувала фронтальну та флангову оборону. Ескарпові галереї - будували з різних

матеріалів (каменю, цегли чи ґрунту), залежно від того, на які була багата навколишня місцевість. Ми з вами можемо припустити, що ескарпова галерея нашої фортеці була дернова - з дернових блоків, нарізаних у степу. Значення рову дуже велике - він ніби утримував нападників на гребні гласісу під обстрілом. Завдяки гласісу ескарп рову був захищений від руйнування обстрілами здалеку. Глибина нашого рову сягала 25 - 30 метрів.

Ще один комплекс бойових укріплень, без якого не обходилася жодна фортеця, складала вал, бруствер, валганг та апарель. Вал - земляний насип у вигляді величезної стіни, що майже прямовисно продовжує ескарп рову. Вали Єлисаветинської фортеці вражали величезними розмірами, вони височіли від 7 до 15 метрів. Саме на них були розташовані величезні гармати, котрі ніби гримали на всіх подорожніх з "піднебесної висоти". На самій верхівці валів були ще оборонні укріплення, які називались брустверами. Бруствер теж належить до штучних оборонних споруд, використовувався для захисту вояків та зброї від вибухів та прицільних пострілів ворогів, як додаткова перешкода штурму пристосований до того, щоб солдати могли уражати чужинців вогнем. Бруствери робилися із землі, заліза, каменя або дерева. Проте земляні бруствери найбільш зручні тому, що: земля є майже скрізь; будувати їх швидше та легше; вони важче руйнуються снарядами та безпечніші за кам'яні, які при влученні утворювали багато небезпечних уламків, та дерев'яні, які легко займалися; земля - найбільш дешевий матеріал.

Бруствер являв собою вирізану із землі ділянку вздовж укріплення. Висота цієї споруди повинна бути достатньою, аби прикрити розташовані за ним війська від пострілів з поля. Для пристосування бруствера для обстрілювання до нього приєднується сходинка, на яку стають солдати під час стрільби. Цю сходинку називають банкетом, вона була нижче рівня бруствера, так, щоб стрілець, котрий буде на цій сходинці, стояв таким чином, щоб лінія вогню була на рівні грудей. До бруствера зі сторони тилу примикав валганг. Валганг - поверхня валу

укріплень, на якому розташовано оборону позицію, яку захищав бруствер. Сполучення валганга з внутрішніми шляхами відбувалась по апарелям. Апарель - насип для ввозу гармат та боєприпасів на валганг.

Не менше важливими оборонними спорудами були бастіони, про які ви вже знаєте. Зараз ми вам розповімо, як саме вони захищали нашу фортецю. Бастіон складався з 2 фасів, 2 подвійних фланків та горжі .

Куртина - ділянка валу, яка з'єднувала поміж собою два бастіона. Бастіони з'єднані куртинами та розміщені по лінії полігону чи фортечного багатокутника і утворюють бастіонові фронти, кожен з яких має два фаса та два фланка. Горжа - тилова частина бастіону, в нашій фортеці - відкрите сполучення з плацом. Всі шість бастіонів нашої фортеці разом утворювали бастіонну систему. Бастіонні укріплення були придатні до потужного захисту. Равеліни, про них ми вже знаємо, захищали куртини між бастіонами.

А як же наша фортеця витримала натиск лютого Керим-Гірея, який спричинив нападами багато лиха...

Військо кримчаків підійшло по гласісу і враз потрапило під обстріл з фортечних валів. Сильним артилерійським вогнем гарнізон зустрів орду. Тоді Керим-Гірей звелів своїм воякам обложити фортецю і чекати зручного моменту для нападу ...

Гарнізон фортеці (тоді вже близько 5 тисяч відданих воїнів) на чолі з генералом Ісаковим готувався до тривалої облоги і можливих штурмів. Сили були нерівні. Проти сімдесяти тисяч кримчаків і турків лише п'ять тисяч елисаветинських захисників. Геть нелегко було нашій фортеці в облозі. Постріли гармат сполохували тишу ночі, а вдень майже не припиняли лунати... Та коли Керим-Гірей дізнався про наближення з-за Дніпра військ на чолі з Румянцевим, нарешті відступив від фортеці, не завдавши їй істотної шкоди. Наша фортеця витримала все, проте, майже всі околиці були потоплені у крові...

Ось таке схематичне зображення мала наша фортеця з усіма оборонними та фортифікаційними укріпленнями. Якщо примружити очі, схема фортеці стає схожа на сніжинку...

Фортеця Святої Єлисавети відіграла значну роль у боротьбі Росії за вихід до Чорного моря. В роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. вона була опорною базою російських військ, відчайдушно відбивала напади ворогів. Після приєднання у 1783 році Криму до Росії наша фортеця втратила військово-стратегічне значення і у 1784 була роззброєна. З того ж часу вона вже не фігурує як

